ПСИХОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В. Д. Берназ, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Міжнародного гуманітарного університету, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;
Ю. В. Меркулова, доцент кафедри юридичної психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

НОВІ МОЖЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ НА ПІДСТАВІ УГОД ЯК НАПРЯМ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Розглянуто одне із головних завдань кримінальної юстиції – захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Обґрунтовано можливості захисту прав особи в кримінальному провадженні на підставі угод як напрям гуманізації кримінальної юстиції. Виділено пріоритетні напрями захисту особи у сфері кримінальної юстиції.

Ключові слова: *гуманізація; кримінальне провадження; кримінальна юстиція; кримінальний процес; правова держава; правовідносини; правоохоронні органи; відновне правосуддя.*

Демократія у суспільстві тримається на таких засадах, як верховенство закону та забезпечення прав людини. Ще 1789 р. у ст. 16 Французької декларації прав людини та громадянина зазначалося: "… суспільство, у якому не забезпечуються гарантії прав… не має конституції" [1]. Крім того, важливо не тільки виявити факти порушення прав людини, не тільки знайти й покарати винних, а й відновити потерпілого у його правах, відшкодувати чи компенсувати завдану шкоду – саме ці положення визначають актуальність поставленої у статті проблеми.

Досліджувана проблема передусім полягає у тому, що реальний захист на досудовому слідстві прав суб'єктів

кримінального процесу є важливим напрямом гуманізації кримінальної юстиції. Так, ст. 3 Конституції України встановлено, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Відповідно до ст. 2 КПК України одним із головних завдань кримінальної юстиції є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Охорона прав та законних інтересів, зокрема потерпілих, є об'єктивною необхідністю, оскільки всі права, надані особистості та не забезпечені необхідними засобами захисту, у випадку їх порушення, є лише "декларативними правами".

Охороняти, відповідно до Нового тлумачного словника української мови, означає: "… оберігати від небезпеки… стояти на варті біля кого, чого-небудь… забезпечувати, гарантувати недоторканість, оберігати від знищення, завдавання шкоди … захищати від когось, чого-небудь" [2, *с. 507*].

Стаття має на меті обґрунтувати можливості захисту прав особи у кримінальному провадженні на підставі угод як напрям гуманізації кримінальної юстиції.

Аналіз юридичної літератури слідчої та судової практики свідчить про те, що для правової держави захист прав людини, забезпечення свободи у суспільстві, неприпустимість порушення простору свободи, що визначено правом, це не просто її органічні політико-правові функції, це її головна мета, якій мають підкорятися всі її дії. Нині саме стан здійснення охорони і захисту (насамперед юридичними засобами) прав і свобод людини є визначальним показником рівня гуманності суспільних відносини та високої правової культури будь-кого та держави [3, *с. 8*].

О. Ф Скакун зазначає, що механізм захисту прав людини включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [4, *с. 190*].

А. М. Ларін з цього приводу більш широко трактує захист і зазначає, що у широкому значенні захист є протидією незаконним порушенням і обмеженням прав, свобод та інтересів особи, попередження цих правопорушень і обмежень, а також відшкодування заподіяної шкоди у

випадку, якщо попередити чи відвернути порушення і обмеження не вдалося [5, *с. 169*; 6, *с. 160–161*].

У демократичній державі з гуманним напрямом розвитку у кримінально-процесуальному провадженні механізм *захисту* прав і свобод людини має бути пріоритетним напрямом діяльності правотворчих, правоохоронних та судових органів, що створить реальне підґрунтя гуманізації у сфері кримінальної юстиції. Це пов'язано з тим, що передбачене Кримінальним процесуальним кодексом (КПК) України обмеження будь-якими суб'єктами кримінального провадження суб'єктивних прав та свобод особи зумовлює необхідну сукупність гарантій, механізмів, правових інститутів, які б давали можливість особі захистити свої права перед державою, її органами, змусити громадян, підприємства, установи, організації, посадових осіб виконувати вимоги Конституції України і законів України.

Нині кримінальна юстиція в Україні успадкувала від радянських часів використання карального підходу та репресивних методів боротьби зі злочинністю у рамках цього підходу. У результаті кількість засуджених є надзвичайно великою, за останні дванадцять років за кримінальні злочини було засуджено майже 2 млн 300 тис. осіб, серед них 800 тис. були засуджені до позбавлення волі. Така кількість засуджених призвела до того, що Україна, на сьогодні, входить до переліку країн з найвищим відсотком застосування карних санкцій [6, *с. 3*].

На жаль, наша держава посідає одне із перших місць за кількістю скарг до Європейського суду з прав людини. Крім того, кількість справ, що розглянуто Європейським судом з прав людини проти України, катастрофічно збільшується, і така тенденція, за даними експертів, і далі зростатиме. Правозахисний механізм в Україні знаходиться на стадії становлення, й однією із причин є недостатня довіра населення до правоохоронних органів.

Незважаючи на кількість державних органів, що забезпечують і захищають права та свободи людини у кримінальному провадженні, дві третини громадян не вважають Україну державою, в якій дотримуються права і свобод людини [7, *с. 5*]. Громадяни України у більшості не довіряють правоохоронним органам, зокрема міліції.

Результати опитування громадян 12 держав Європейського співтовариства показали, що перше місце за шкалою довіри громадян посідає саме поліція (на відміну від України, в якій довіра до будь-яких інституцій дуже низька, а правоохоронні та судові органи користуються довірою приблизно 12 % населення) – 70 %, випереджаючи урядові структури Європейського Союзу (ЄС) – 59 %, збройні сили – 58 %, систему освіти – 56 %, церкву – 54 %, телебачення і радіо – 53 %, систему соціального страхування – 49 %, місцеву владу – 47 %, парламенти – 43 %, пресу – 38 %, міжнародні компанії – 37 %, профспілки – 36 % та індустрію реклами – 24% [8, *с. 261–262*].

Оскільки першопричиною існування цих проблем є каральний підхід у сфері вирішення кримінальних ситуацій, то важливим є коригування такого підходу. У зв'язку з цим привертає до себе увагу підхід, який має назву відновне правосуддя й декларує себе як альтернативу каральному підходу. Відновне правосуддя орієнтоване на підтримку та першочергове задоволення потреб потерпілого, усвідомлення та виправлення правопорушником завданої шкоди, визнання провини та прагнення реінтеграції правопорушника у суспільство та залученню місцевої громади до поліпшення кримінальних ситуацій.

Не вдаючись у деталі цього аспекту проблеми, зазначимо те, що захист прав та свобод громадян залежить від багатьох чинників і, на нашу думку, має здійснюватися передусім своєчасно та на якісному законотворчому рівні, на основі прийнятих інших нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини захисту особи під час досудового розслідування та судового розгляду. Повинні прийматися відповідні правові акти для забезпечення та реалізації конституційних прав особи. У цьому напрямі є суттєві позитивні зрушення. Так, відповідно до нового КПК України новелами, які удосконалюють захист прав особи порівняно із КПК 1960 р., є такі: розширено обсяг прав підозрюваного/обвинуваченого і, особливо, потерпілого; розширено судовий контроль за органами досудового слідства та оперативно-розшуковими підрозділами; захист можуть здійснювати у кримінальному провадженні тільки адвокати, що значно покращить організацію цієї діяльності; передбачено новий для українського кримінального процесу інститут кримінального провадження на підставі угод та ін.

Відповідно до теми нашого дослідження необхідно зазначити те, що інститут угод є одним із важливих кроків до демократизації кримінального провадження взагалі. Угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим, між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості значно розширять можливість захисту сторін у розумних строках і в рамках здійснення кримінального провадження.

Слід зазначити, що угода про визнання вини існує у багатьох європейських державах, США та інших країнах світу. Як показала практика цих держав, інститут угод сприяє прискоренню та спрощенню розгляду результатів кримінальних проваджень, прискоренню призначення покарання обвинуваченим/підсудним, зменшенню навантаження на суди та суддів, але, на нашу думку, найважливішим елементом у цьому процесі має бути врахування прав потерпілого.

Окремо необхідно зазначити те, що закріплення можливості застосування угод про примирення на законодавчому рівні відповідає європейським вимогам і вважається одним із виявів гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС, адже у ст. 10 "Про становище жертв у кримінальному судочинстві" Рамкового рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 р. зазначено про необхідність розширення сфери застосування медіації у кримінальних справах. А це зобов'язує усі держави ЄС поширювати посередництво у кримінальних справах та сприяти розгляду угод, які досягнуті між жертвою і правопорушником. Має місце зближення у розумінні міжнародних та національних підходів у право установчій діяльності, але є ще проблеми у правозастосовній практиці. Необхідно розробити та втілити у життя механізм реалізації цієї нової можливості відновного правосуддя, у тому числі дослідити психологічні сторони цього непростого процесу, зокрема механізм діагностики та подолання конфліктів між підозрюваним/обвинуваченим та потерпілим.

Запобігання злочинам – окреме і непросте питання, яке повинно вирішуватися як на мікро (сім'я, група спортсменів інші соціальні групи тощо), так і на макро рівнях (вулиця, школа, місце роботи, місце проведення вільного часу та ін.).

Метою статті є розгляд питань психологічного супроводження примирення сторін на підставі угоди. У зв'язку з цим психологічний механізм захисту конституційних прав громадян тлумачиться нами як постійно діючий, починаючи з ранніх етапів запобігання правопорушень, оскільки пасивність і бездіяльність, насамперед, правоохоронних органів може призвести до суспільно небезпечних наслідків, які можуть виявитися у масових обмеженнях, порушені прав і свобод, у занепаді загальнолюдських *гуманістичних* цінностей, у зростанні правового нігілізму, що, зрештою, призводить до порушення засад законності, рівності громадян перед законом і судом.

Але, якщо за певних умов мало місце порушення прав особи, то функцією захисту на цьому етапі є припинення початого порушення та *відновлення* порушених ними прав потерпілого. Якщо не вдалося запобігти, припинити порушення прав і свобод особи і такі порушення мали місце, то захист повинен бути здійснений з метою не допущення нових порушень і відновлення порушених прав.

Вивчення матеріалів сучасної юридичної практики свідчить про те, що на досудовому розслідуванні захист потерпілого у кримінальному процесі, як і до недавнього, в основному зводиться до заходів з притягнення до відповідальності особи, яка вчинила злочин. Відновлення порушених прав потерпілого та відшкодування заподіяної шкоди засобами досудового розслідування не завжди вдається. Заходи захисту, як правило, учиняються не повним обсягом. Тому сподіваємось, що активізація кримінального провадження на підставі угод поступово розв'яже цю проблему. Але це можливо тільки за умови належного психологічного забезпечення подолання конфліктності відносин, зокрема, між підозрюваним/обвинуваченим та потерпілим. При цьому необхідно враховувати те, що психологічний механізм подолання конфліктних правовідносин має свою специфіку залежно від виду злочину: насильницького (нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування тощо); корисливо-насильницького (грабежі, розбійні напади, вимагання тощо) або корисливого (крадіжки, шахрайство тощо). Вид злочину впливає на гостроту конфліктів, подолання яких можливо тільки під час урахування особливостей його виникнення та перебігу, оскільки, наприклад,

під час тілесних ушкоджень, згвалтувань та інших тяжких насильницьких злочинів глибина страждань більша, ніж у разі конфлікту, що виникає між потерпілим і підозрюваним після крадіжки тощо. Інакше кажучи, незважаючи на ці відмінності, використання психологічних знань може бути надзвичайно корисним під час примирення потерпілого з підозрюваним. Однією з апробованих у багатьох країнах форм застосування психологічних знань є процедура медіації (посередництва), яка використовується у цивільно-правових, сімейно-правових, трудових правовідносинах, у галузі соціального забезпечення, системи страхування, фінансовій, банківській та інших сферах правовідносин.

Особливо нагальне питання примирення у кримінально-правових правовідносинах. У цьому напрямі значний досвід нагромаджено у США, Канаді, Австралії, державах центральної Європи, Польщі, Росії – усього у понад 100 країнах світу. Упровадження відновного правосуддя схвалено на міжнародному рівні. Так, у Резолюції Економічної та Соціальної Ради ООН "Про основні принципи програм відновного правосуддя у кримінальних справах" від 24 липня 2002 р. рекомендовано розвивати і упроваджувати програми відновного правосуддя у національні системи права [9].

Наведені факти вказують на нагальну потребу продовження реформування вітчизняної системи правосуддя. В Україні відновне правосуддя успішно розвивається в рамках чинного законодавства. Значного розвитку у напрямі договірних правовідносин наші законодавці досягли під час обговорення та прийняття нового КПК України. Але виникають проблеми, пов'язані з механізмом реалізації цих норм права. На жаль, у законі немає відповідей на такі запитання: які права та обов'язки за справами приватного обвинувачення має потерпілий, крім права на подачу заяви до правоохоронного органу; хто має право проводити медіацію – усе це потребує удосконалення законодавства України. І перші кроки у цьому напрямі зроблено, підготовлено проект Закону України "Про медіацію", але він ще не прийнятий. Ці проблеми можуть бути предметом окремого дослідження.

З появою у КПК України новел щодо кримінального провадження на підставі угод і у формі приватного

обвинувачення потребує офіційного визнання медіації. Договірна доктрина кримінально-процесуальних правовідносин актуалізує питання підготовки фахівців із примирення потерпілого з підозрюваним на ґрунті відновного правосуддя.

Здебільшого, як свідчить світовий досвід, за медіацію беруться адвокати. Але суттєві суперечності між підозрюваним і потерпілим потребують застосування психологічних знань та умінь, які надають медіатору (посереднику) можливість нейтралізувати конфлікт і схилити сторони до укладення угоди про примирення.

На нашу думку, для роботи у кримінально-процесуальній сфері треба готувати таких фахівців, які матимуть фундаментальні знання у тій сфері права (трудового, фінансового, кримінального), в якій вони будуть здійснювати медіацію, і психологічні знання, навички урегулювання конфліктів. Варто готувати медіаторів нового ґатунку: правознавців-психологів кваліфікаційного рівня магістр за окремими спеціалізаціями.

У психологічній літературі зазначено, що компетентний фахівець з подолання конфліктних взаємовідносин повинен мати високий рівень спеціальних професійних знань та навичок, зокрема:

а) уміти збирати інформацію та вести спостереження за перебігом конфлікту, ураховуючи такі параметри, як: суб'єкти конфлікту, їх позиції, інтереси, наміри, цілі, ступінь усвідомлення конфлікту; предмет конфлікту; шляхи, умови і засоби досягнення учасниками конфлікту своїх цілей у конфлікті; характеристика ресурсних можливостей учасників конфлікту для досягнення своїх цілей; стиль поводження, наявні матеріальні та моральні втрати й потенціальні збитки учасників конфлікту, понесені ними під час конфлікту; масштаби та інтенсивність конфлікту;

б) виявляти генезис конфлікту: аналізувати його причини, чинники, умови, джерела і рушійні сили перебігу конфлікту; оцінювання співвідношення сил учасників конфлікту, їх сильні й слабкі сторони; оцінювання масштабності, тривалості, інтенсивності конфлікту; знання типології та класифікації конфліктів; політичне, правове, моральне, аксіологічне оцінювання конфліктів;

в) прогнозувати перебіг конфлікту: визначення найбільш важливих для конкретної ситуації чинників; складання списку обмежень; побудова прогностичної моделі конфлікту; можливі сценарії поведінки учасників конфлікту, оцінювання їх імовірності, вибір найважливіших з них, опрацювання сценарію подій; прогнозування результатів конфлікту (позитивних, негативних наслідків, визначення ціни перемоги, користі тощо); перевірка точності прогнозу тощо;

г) здійснювати вибір оптимальної тактики та стратегії дій за такими параметрами: поділити структуру конфлікту на окремі елементи; висувати робочі гіпотези з нейтралізації кожного з них; пропонувати тактику та стратегію врегулювання конфлікту; формулювати конкретні цілі для урегулювання конфлікту і визначити шляхи та етапи їх досягнення; з'ясувати завдання і способи їх виконання на кожному з етапів; визначити сили, засоби і методи урегулювання конфлікту (підбираються до кожного з етапів із урахуванням особливостей відповідних фаз і стадій конфлікту); скласти план найважливіших заходів, з допомогою яких передбачено досягнення успіху; ведення переговорів з кожною конфліктуючою стороною тощо [10, *с. 126, 140*].

Різне тлумачення сторонами самої наявності злочину та розмірів завданої шкоди утворює підґрунтя для конфліктів, подолання яких можливо тільки під час урахування особливостей виникнення і перебігу конфлікту, оскільки під час тілесних ушкоджень, згвалтування немайнова шкода може бути більшою, ніж у разі конфлікту, який виникає між потерпілим і підозрюваним після крадіжки.

Зазначене вище надає можливість стверджувати, що поліпшення захисту прав особи у кримінальному процесі має здійснюватися за такими напрямами:

по-перше, необхідно постійно вдосконалювати право на захист, яке повинно бути урегульовано на рівні Конституції України, законів, у відомчих та міжвідомчих нормативно-правових актах;

по-друге, захист має здійснюватися, як правило, у певному нормативно закріпленому порядку звернення громадян до правоохоронних органів та суду за захистом порушених прав;

по-третє, необхідно розробити і втілити у життя механізм захисту, який здійснювався б постійно не залежно від того чи

зверталася особа про порушення її прав до посадових осіб компетентних органів чи ні;

по-четверте, захист слід здійснювати в певній процесуальній формі;

по-п'яте, повинні використовуватися такі засоби та методи, які розроблені практикою, наукою та передбачені законом;

по-шосте, має бути розроблена і втілена в життя система заходів захисту. Самі заходи захисту, з одного боку, насамперед, мають завдання запобігти порушенням прав особи, а з другого – є первинною захисною реакцією на факт правопорушення для його припинення, або примушення правопорушника виконати обов'язки, покладені на нього законом щодо потерпілої особи. Заходи захисту можливо поділити на: правотворчі та правозастосовні. Останні поділяються також на: заходи правоохоронних органів, судові заходи і пропозиції адвокатських послуг, охоронних організацій, громадських організацій, ЗМІ, заходи самозахисту тощо;

по-сьоме, відповідно до новел КПК України стосовно використання угод у кримінальному провадженні, є потреба у розробленні психологічного забезпечення подолання конфліктів у кримінальному судочинстві, у формуванні медіативної компетенції слідчих, прокурорів та суддів, у постійному розширенні кримінального провадження на підставі угод.

На завершення необхідно зазначити на тому, що серед пріоритетних напрямів захисту особи у сфері кримінальної юстиції можна назвати: розвиток інституту медіації; дослідження психологічних аспектів діагностики та припинення конфліктних відносин між правопорушником та потерпілим; розроблення правового положення потерпілих і реального механізму відшкодування матеріальних збитків та відновлення психологічного та фізіологічного стану особи; розроблення психологічного та правового механізму захисту інших учасників кримінального процесу тощо.

Під час упровадження угоди про визнання вини головним принципом застосування такої процедури повинно стати дотримання прав учасників процесу, зокрема найважливішим елементом у цьому процесі має бути відновлення прав потерпілого, порушених під час злочину. Інститут медіації потребує: а) розроблення закону про цей вид діяльності;

б) проведення психологічної експертизи його проекту і на кінець, його прийняття та втілення у кримінальне провадження. А це, свою чергу, потребує проведення заходів щодо перепідготовки слідчих, прокурорів, суддів з питань кримінального провадження на основі угод.

Список використаних джерел

1. Декларація прав людини і громадянина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// constituanta.blogspot.com/2011 /02/1789.html 10

2. Новий тлумачний словник української мови : [у 3 т. – Т. 2] / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко – К. : Вид-во "Аконіт", 2001. – 928 с.

3. Селіванов В. Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні / В. Селіванов // Право України. 1997. – № 10. – С. 8–18.

4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / Скакун О. Ф. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

5. Ларин А. М. Защита прав человека и гражданина в уголовном судопроизводстве. Общая теория прав человека / Ларин А. М. – М. : Бек, 1996. – С. 169–173.

6. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні : посіб. / за ред. О. В. Беци. – К. : МП Леся, 2003. – 116 с.

7. Ларин А. М. Уголовный процесс России : лекции / Ларин А. М. – М. : Бек, 1997. – 315 с.

8. Назаров В. В. Аспекти забезпечення органами досудового слідства, прокуратурою, судами конституційних прав і свобод громадян / В. В. Назаров // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. – К. : Ін Юре, 2007. – № 1. – С. 11–18.

9. Права і свободи людини в Україні (результати загальнонаціонального опитування громадянської думки). – К. : Сфера, 2000. – 116 с.

10. Про основні принципи програми відновного правосуддя у кримінальних справах : резолюція Економічної і соціальної Ради ООН від 24 лип. 2002 р.

11. Ващенко І. В. Конфлікти : сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ / Ващенко І. В. – Х. : ОВС, 2002. – 256 с.